

ՆՈԳԱՐ ԴՈՒՄԲԱՁԵ
(1928—1984)

ՇՈԽՆՅ

Այս պատմությունն սկսվեց 1941 թվականի օգոստոսին և տևեց ուղիղ երկու տարի: Թեև պատերազմից շատ չեր անցել, բայց գյուղում արդեն ճաշակում էին նրա պատճառած դառնությունները: Այսպիս թե այնպես ապահով կյանքին ընտելացած գյուղացիները միանգամից չկարողացան ծանրութեթև անել երկրում կատարվող սարսափները, միանգամից շկարողացան հրաժարվել շոայլ ապրելակերպից և արդեն օգոստոսին շատերի ամբարը, կարասն ու բսակը դատարկվել էին; Իսկ մերը՝ թերևս ավելի շուտ:

Ուսուցքներից ուժասպառված, տենդով բռնված ու խարխլված իմ Սպիրիդոն պապը ընտանիքի ողջ ծանրությունը թողնելով իմ ուսերին, գիշեր ցերեկ նստում էր բուխարու մոտ: Այլ հոգսերի մասին եթի շասեմ էլ, Հանդից փայտ ու ցախ կրելով չէի կարողանում ծայրը ծայրին հասցնել, որպեսզի Հալից ընկած պապիս բուխարին տաք պահեմ:

1941 թվականի օգոստոսի 25-ին մեր ընտանիքի վերջին բուռ ալյուրն սպառվեց: Պապս պատի պահարանից Հանել տվեց եգիպտացորենի կողրերով խցանած օղու տասլիտրանոց ծղիկը:

— Քիոցի մեջ դիր, տար Զոխատառւրի բազար ու մի փուլթ սիմինդրի հետ փոխի: Ով կփորձի զրանից էլ պակաս տալ, արազն ու ծղիկը գլխովը տուր, արի: Դրա գինը մենակ ես գիտեմ, թթի է, ութանասուն աստիճան: — Ասաց, մոայլ Հայացքը Հառեց ծղիկին, ծանր թառանչեց ու ձեռքով Հասկացրեց՝ գնա:

Ի՞նչ գլխով տալ, ի՞նչ բան, շուկայում օղու իսկական մասնագետ Հանդիպեց: Նա եգիպտացորենի մի փուլթ ընտիր հատիկ լցորեց պարկիս մեջ, կարմիր երեսունանոցը խոթեց գրպանս, այսու էլ կսմթեց ու խնդրեց Հաւզորդ կիրակի էլ նույն տեղում սպասել:

Տորեառը վերջացնելով, շուկայի գեմուղեմ գանվող ճաշարանի դուռը բացեցի ու կողովն ուսիս մոտեցա վաճառասեղանին:

- Կոտես ունե՞ք, — Հարցրի բուֆետապանին:
- Փող ոնե՞ս, — ի պատասխան Հարցրեց բուֆետապանը:
- Հա՛:
- Ինչքա՞ն:
- Երեսուն ոուրլի:
- Հալա ցույց տուր, տենամ:

Ցույց ավելի:

- էստեղ նստի, հենց չիմի կրերեմ,
- երեք բաժին— ասացի ես ու կողովն իշեցրի:
- ևս, այ տաշ, կարո՞ղ՝ չ՝ օրապակաս ես,— անկեղծորեն հետա-

բըրբուղ բռնկեալապան:

- Սպաֆ եմ,— բացատրեցի:
- Կարտոֆիլո՞վ բերեմ, թե մակարոնով,
- երկուսը մակարոնով, մեկը կարտոֆիլով, երեք էլ առանձին-

առանձին:

- Լիճոնադ քանի՞:
- Երեք շիշ— գումարով թուլացնելով պատասխանեցի ես:

Բուֆետապանը այնքան էր զարմացել, որ նորից էր ուզում հարց-ներ՝ օրապակաս եմ թե չե, բայց միտքը փոխեց: Ամեն ինչ զնելով սե-դանին, քնշանքով զիմեց ինձ:

— Քիլ առաջ էն երևունանոցը որ ձեռքից էր, ի՞նչ արիր,
— Ալսեղ է, — վստահ պատասխանեցի ես ու կարմիր երեսուն-
նոցը հանեցի գրպանցու:

Բուֆետապանը թիմագրամբ վերցրեց, բնեց լուսի զիմաց, հետո
դրեց կեսուութաղմբ ժողովրապանը, — ազատ ես,— ասաց ինձ, յապտաց
ու հնապատ:

Կողերը իրար կպած, ցածր, երկար ու սեամազ մի շան հոտոտում
էր ճաշարանում: Գնում զալիս էր իմ մատով, երբեմն էլ շնչակի նայում
ինձ: Ային որ շատացի՝ մոտեցավ, կոտիսները ամսասացի, բաց
անձրեսորդի նման մակարոնը նետեցի առջևի թերանի կափելով, օգում
որսց ու կու ավելու Կերամ, պուր շարթելով ու թուրք կու ատով պապ-
ուց սեղանին մոտ: Դուրձալ մակարան նետեցի, դարձլու օրու հափ-
արեց: Տեսնելով էլ ուշադրություն շնձ դարձնում, հաշաց, թի՞ ինձ նա-
յիր:

- Դուրս կորի՛, ես թո աիրուց...— Հայ՛ուց բուֆետապանը,
- Անոնն ի՞նչ է, — հարցրի ես:
- Եսիմ:
- Ո՞ւմն է:

— Շա՞տ եմ իմանում, թաղեմ դրա տերը: Դուրս կորի՛, այ շուն, —
բուֆետապանը թափահարեց զանազի:

Ծունը պուր ստրիթ արանքում սեղմելով, դուրս փախավ:
Բնակելու վերցացրեց, կողովը ցցեցի ուսս ու շարժվեցի զեպի դուռը:

- Մանք չի՞ համունում, — իմիշխալոց հարցրի ես:

— Պա՛հ, սրա՞ն մի տես:

— Բոլորովի՞նու

— Թեա՛, զնա՞ր բանիդր:

Դուրս գնալիս նկատեցի, որ շունը նորից ուզում է ճաշարան մտնել:
Հուսը բայլ Հազիֆ էի արել, երբ լսեցի շան, իգազով անկարապելի,
ունեցրեց նա ժմրալով սուրաց իմ մոռուլ, մատաֆ կամրջի տակի ջուրը,
հետո զուրս եկավ, սկսեց ավազի վրա թափալիկ ու սրտամմիկ վըն-
դրանու: Ետ նայեցի: Բուֆետապանը թավան ձեռքին կանգնել էր ճա-
շարանի շմբին թափալից տաք զոլորչի էր բարձրանում:

— Խաշեցիր, — Հարցրի ես:

— Զէ, ոսեւը մի թիշ տաքացրի, — ատամները կըմտացնելով, պա-
տասխանեց բռնկեալապանը:

— Իշի տղա, — ասացի ես:

Բուֆետապանը բար կորեց, հետո թավան դրեց յած, այ թիր զիր
բշտեց ու կապտած զեմքով եկավ գեպի ինձ:

— Կա՞ց հայա, խրատողի էն...

Կողովն իշեցրի ու ճամփեզրից մի մեծ բար վերցրի: Բուֆետապանը
ջիպնուսվածի պես սանեց տեղում: Ակռամանակ այդպես կանգնեց, հետո
կատաղած թափահարեց զուխն ու մտավ ճաշարան:

* * *

Ծունը պատկե էր կամրջի տակ ու գունչը առել խաշած թաթերի
արանքի: Ձրում թրցված՝ ժամանակ առ ժամանակ զկոտում էր ու ծանր
անքում: Երբ մոտեցաց զուացրեց: Ալզեցի: Աշ թաթը նոյնպես խաշվել էր:

— Թույլ տուր մոտենալ, — ասացի ես:

«Էս ի՞նչ արեցիր ինձ հնա, հը»՝, — նվում էր շունը:

Չորեկոր մոտ զեցիր: Անվնաս մնացած ձախ աշրից հեղեղի նման
արցունք էր հոսում:

«Ճիմի ես ի՞նչ անեմ»: — Մտածեցի, հետո շապիկս պատեցի, թըր-
շըցի շրում ե ալքի ու թաթի վերը կապէցի: Ծունը լսիս էր ու ձեռքս
լիդում, էլ շդիմացաց, նստեցի ազակին ու ես էլ լաց եղաւ: Ինչ շոն, որ
ժարգու լացի պատճառը շնասկանաւ Սոլուով մոտեցաց ու գլուխու դրեց
ձևկերին:

...Ճիմում եմ, 14 տարեկան էի, Գերվասի Զարուալի թիմային ամուս-
նացնում էին նարեղալացից Արսեն Սիրամաշվիլու հետ: Այն ժամանակ
առաջին անգամ ազերսէցի Տիրողը. «Ասուվա՛ծ, հենց չիմա ինձ դար-

րու 20 տարեկան, բա ևս կթողնեմ՝ որ էս հրեշտականման ազդիան, ուստանիւ եվ աճան, երկրորդ անգամ պաղատակից հայցը երկինք հառեցի. և Աստված, հենց հիմա ինձ դարձրու էս բուժեատապահի տարիին, հետո թեկուղ սպանիր ինձօ: Եվ երբեք, երբեք այնպես լին ցանկացել իրականացած տեսնել երազս, ինչպես հիմա, այս փոքրիկ կամրջի տակ:

* * *

— Էս ի՞նչ է, այ տղա, — զարմացած հարցրեց պապս, երբ խաշված շանը կողովից հնանեցի ու դրի առաջը:

— Շուն է, — պատասխանեցի ես:

— Բա էս ինչի՞ նման է, ի՞նչ է պատահել, — բուժարու մարող կրահի խառնելով, հարցրեց պապս:

— Բովածապահն է խաչի:

— Երեխ փախցնող է, — շանը մեղադրեց պապս:

— Սոված է, — արդարացրի ես:

— Հանի՞ր էջ փախաները:

Արձակեցի Պապս ուշադիր տնտես վիրավոր տեղերը:

— Վատ ժամանակ է խաշել կեղոտու շան որդին, օգոստոս ամիսն է, էս շոփին ե՞րբ կմասկալիք... Գնան յուղ բեր, քսի վերքին, մի քիչ կթեթացնի թաթը ցավելիս կլիզի Կ կեղմանա, բա ալքն ի՞նչ անի էս խեց

շանքես պատվիրեց, այնպես էլ արեցի: Առավոտյան մեր բակում շուն էր հաշում: Ճիշտ է, դիս թույլ ու վախփորած, բայց հալում էր:

* * *

Ինչ անոնով ասեր, որ ես ու պապս շկանչեցինք. էլ Զեկ, էլ Բրուխա, էլ Զուրաբս, Զամբար, Հաղար ու մեջ բա, բայց ոչ մեկին ո՛չ տեր կանքնեց, ո՛չ էլ արձականերց: Որոքհնու շան անոնք գուշակի շկարողացար, պարզապես «Աշուղու» կանչեցինք: Մի ամսակ թթացքում խաղած թաթն ու աշքը յախցանն հաշված տեղում ձյունաճարմակ խիտ մազեր ամեցին: Այս պեճիկությունը այնքան էր սազամ, որ զոտի ու մի շուն իր գեղեցկությամբ չէր կարող համեմատվել նրա հետ:

¹ Զաղի — շուն (վրաց.):

Ճիշտն ասած, շներ ու շնորհրով մնացած շներից այնքան էլ չէր տարրերգում, բայց խելք ու հոտառություն ուներ. կանաց ու երեխա: Ներին չէր անհանդատացնում, մեր միակ, ածան, ոսկիվից վասեկին ճանակում էր, Հաղար հավի մեջ էլ լիներ՝ կմանաւեր, թեն շուն այդքան էր որ լիմանա, էլ ինչ շուն ինչ վերաբրուու է ուղարկարկանց, ապա երկրագնդի վրա պապից ու ինձանեցի բացի նրա համար ուրիշ գործիւններ: Այդ մարդաբայցությունը, ամենայն հավանականությամբ, կապված էր բուժեատպահի արարքի հետ:

Քանի՞ քաղաք անզամ էլ մեր Հարկանները բողոքել պապիս:

— Սպիրիտոն, շատ նրան ուղում գոտ մոտ զայ, իրա չէ անհձածը տաներս կտրել է քո օգախից շնեմից Դրա անից սերինուն էլ ձեր դարպահն ձողի վրա կնատում, կամ սպանի, կամ էլ չեւսոցրու չսատիկից:

Պապս ամպես էր ընտեսացի շանը, որ ավելի շտու ինձ հենացներ, քան նրան ինձ հետ միամբ անսառ էր գալիս, երբեմն էլ չը շրացաց, այն էլ երեկոները: Մնացած ժամանակ պակում էր պապիս ուժքի տակ ու սպասում նրա հանձնարարություններին: Աշքերը մեղքացուն էին, թափծուն ու խեցացի, շարժումները՝ ծուլլ, բայց բավական էր ծառից խնձոր կամ տան ընկներ, աղեղի նման կրարկեր, հանկարծ խոզը շտանին, կլաչեր ժափուր ու ապահով կվերցներ պապիս մուս Պապս, իր հերթին, կտույր նրա վիզի, զոտի կաներ՝ ի նշան երախտիքի, հետո պատուզ կիրաբեր, մեջն ինքը կուտեր, կլափները կմատուցեր շանը, իսկ սա այնպես հաճույքով ու ախորդակով ամուշ կաներ, ասես ծառի տակ կույտ-կույտ թափածը խնձոր ու տանձ չէր ծունդ նեա ուղարքի ականին զիստի: Միայն նա կարողացավ, առանց աշքերը թարթելու, լսել պապիս հաղար սպամ արած պատմությունը: Իսկ պատմությունն ինչպատճ երկար, շուն այնքան ուշացած էր լինում: Երբեմն նրա աշեցին այնպիս էին շողարձակում, ասես աղազում-պապատում էր, թե՛ աստված սիրես, ոչ մի բառ բաց լիովնես էջ հետաքրիբ պատմությունից:

Մի անգամ այսպիսի զրույցի ներկա գտնվեցի:

— Պատերազմի մեղքն է, Զաղու, թե չէ ի՞նչ լայեղ է, որ քեզ նման շունը տանձ ուտի, — ասում էր պապս ու ափսոսներով տարուրերում գլուխ:

Շունն իր հերթին զրուխն այնպես էր շարժում, կկարծեիր հաստատում է պապին ինսպիրի ճշարտությունը՝ բա՛, բա՛...

— Մսի Համբ երեխ մոռացել ես, Զաղու, — ասում էր պապս:

— Էհը՝, — զիսի շարժումով պատասխանում էր շունը:

— Բայց զու մի՛ վախի, — հանգստացնում էր պապս, — բեֆդ բոք

պահի, ուր որ է Գողիտայի Հեր Արսենը կդա ու ոնց ար պետք է կնայի քեզ: Դու ի՞նչ կասես, — թեն շոնք իմ հայր Արսենին չէր ճանաչում, բայց և այնպես զիփի շարժումով համաձայնում էր պապիս: — էղ էլ որ չեղավ, կվերշանա, երեխ, և տնարանդ պատերազմը... էս ցավս էլ կանչին: Է՛, աստծո եզր ի՞նչ եմ մորթե, որ շանցնի: Վեր կինամ ու, ախորու ասեմ, կդնամ Մոսկվա, Մտալինի ոտեները կընկնեմ ու ոնց էլ ինի Հիտլերի մսից մի կիլո հո շի՞ խնայի ինձ ու քեզ: Էղ օրը ես ու գու Հիտլերի մսով ու արյունով պիտի քիչ անենք, մի լավ հարքենք, Ձալլի, րայց ամբ ե՞ր կդա էղ օրն, է՛...

Ծոնք անոյնպես հարցմունքը լի հայացքը հառում էր պապիս արցունքակալած այլքերնեւ:

Այգահոս օդիքրում արկաս պատշաճում նստում էին բարեկամներն ու մտածում. մեկը, հավանաբար, պատերազմը վերջանալու և որպու տունդրամի մասին, մյուլը՝ մասին...

Մնացած պարագաներում շանը մնում էր շունչ Գիշերում էր գրում: Արտիրի կանչին, կատիփ մելափորին, շախալի ոռնոցին, բոլորին յուրային նման արձագանքում էր հաւալու: Ուրիշ շների պես առ էլ էր ոռնում, երբ որեք մեկի զնվելու լուրը տարածվում էր գուղում, որից շների պես սա և զանում էր սալիք անիդի նման գորպով լիալուսնի վրա, որու շների նման թափառում էր կզվելու ժամանակ և, ինչպես գուղը բոլոր զովական շները, սա նոյնպես ոտքը պարզում ու միզում էր րանչարանին նորածուի նեխուրու վրա:

Օրերին անցնում էին օրերի ետքից: Սա ու պապս ապրում էինք անկպես, ինչպես մարդկանց է պատշաճում պատերազմի ժամանակ, իսկ Զարդուն լրա էր գնում այնպես, ինչպես շամբ կարող իր լոյս զնալ...

1943 թվականի օգոստոսի 2-ի գիշերը ամբողջ զուրով վեր թռավ շների կլանչուներից: Կցվելու ժամանակն էր, ուստի ոչ որ կարնորություն շնեց այդ աղմուկին:

Առավույշն Ասլան Թավքերիձեն Ճանիշվիլիների տղրյուրի մոտ շան թվական դիմակ գտնուզը: Ի՞ր շան էր փենտրում: Ասամնի մոտ ուղարկեցինք: Այդ զրուցին ներկա էին և ես:

- Կիրիլ Մամալաձեն եմ, ինկը, — ներկաւացավ անձանոթը:
- Եատ ուրախ եմ, ինչո՞վ կարող եմ ժառայիլ, — հարցրեց Ասլանը:

— Եռամս կորել է, փնտրում եմ: Ինձ պատրին, որ զուք ստուկած շան եք գտել ու թաղել:

- Դրուստ է, ես ու է երեխն թաղեցինք, ինչ է սիսա՞լ ենք արել:
- Չէ՛, ինչ եք ասում, շնորհակալ եմ, շարշարանքներիդ պաշտամառնք, համա տեղը պիտի ցույց տար:

Ցույց տվեցինք: Փոսր բացեց, շանը հանեց ու զարժացավ!

- Վա՛, ինկապես ինձն է, — բացահանձեց նա:
- Հո տեղափոխելու միտք լունե՞ր, բ բատանուն, — Ժպտաց Ասլանը:

Տեղափոխն չէ՞ մի, զանակ իփիս մի պատ արյուն չի կարիի սրբաց երեկ էս անտերը երեխիս կծեց: Պատսերի բուծկետում ասեցին՝ շան գլուխը բեր, որ ուզեղի անալից անենք, թե չի կատաղության համար քառասուն ասեղ պիտի սրսկեցր: Հիմի ես շմէ, զու ես, Ասլան բատունո, փորում որ քառասուն ասեղ սրսկն կդիմանա՞ իմ մի մատ երեխնեւ: Կիրիլ Մամալաձեն հոգոց հանեց ու նաշաղը գուրս քաշեց գուշականցի: Ասլանին հապակով, շրցեցի ու զնացի տուն:

Եյս անենի մասին պատմեցի պատիւ:

— Էղ լավ բան չի եղել, — թիւ մտածեց հնատ ասաց պապս ու հայացքը զցեց իր սորքերի տակ փալած անշարդ շանը:

Երեխոյան ծխախոսակործ Բաղրիմն կանգնեց մեր ցանկապատի տակ ու պապից խնդրեց հրացանը:

— Հրացանը ի՞նչ ևս անում, Բաղրիմ, — Հարցրեց պապս:

— Եանը պիտի սպանեմ, Սպիրիդոն:

— Եռնը քեզ ի՞նչ: է արել, ա՛յ տղաւ:

— Բա չէ՞ն լսել որ ենից փափած շունք երեկ հարձակվել է մեր զեղի շների վրա ու ցոփացը բոլորին: Դու էստեղ չի՞՞ր, ա՛յ տղաւ, էն մարդը որ ասաց՝ իմ երեխին փել է, — զարձալ ինձ Բաղրիմի:

— Էն մարդը շասուց շունք ցոփացած է, — ատամներս կրմացը ես:

— Դու կսիկ լսե՞լ ես, ա՛յ լակոտ, որ խելքը զլիսն շունք իր տիրոջը կծի, էն էլ երեխի:

Ոչինչ լոյտատախանեցի:

— Էղամիս բանի համար ես քեզ հրացան շիմ տա, Բաղրիմ, — ասաց պապս:

— Բա ինչո՞վ սպանեմ:

— Բրոգ:

— Ոնց թի՞ բրոգ, ես հո զայրենի չի՞մ, — նեղացավ Բաղրիմն:

— Ինչոք կուզես սպանի, թաղրիա, ևս քեզ հրացան չեմ տա, —
Կտրուկ մերժեց պապս;
— Ես գիշեր Զազլոյին մատրում տեղավորի, — Հանձնարարեց պա-
պըս ու փաղաքըց շան զուխը,

* * *

Առաջին Ասլան Թարվերիների բակում որոտաց հրացանը:
Եան ունացը պատակը երկինքը,
— Էսօր ամի՞ս բանի՞ն է, բալա, — Հարցրեց պապս;
— Օստառսի բաններն է,
— Սկսվեց Բարդուղմեսոսի գիշերը, — զւուխը օրորելով ասաց պա-
պըս:

Առաջին որոտին հաշորդեց երկրորդը, երկրորդին՝ երրորդը, երրոր-
դին՝ որորորդը... Հրացանի որոտի ձայնը բակից բակ էր անցնում, ոռ-
նց, հարց, վեճառոց, աղմուկ, երեխանների լաց, անտառունների բառաչ,
ամեն ինչ խանմից՝ թաղրիայի բակն անցավ, ձետո էլ մեր գրից
Մակարի բակն անցավ, և շան վեճառոցն ու կաղանճը տարածվեց աշ-
խարհով մեկ:

— Կայցքարաբին է էք անսատվածի հրացանը, մինչև նորից լսնի
շան հոգին զուրս կպա, — ասաց պապս և կողացոյ ձեռքբռով փակից
ականները:

Մարսափելի սպանդը տեսից մի ժամ: Մի ամբողջ ժամ երկինքն ու
երկիրը զժում էին մեր շրագայրում: Մի ամբողջ ժամ Զալուն զժժ-
վածի պես զամում, ատամներով կրօնառմ ու ճանկում էր մատրիք
դուրս: Ինչ-որ տեղ վեցին անգամ որոտաց հրացանը, ձետո ձայները
կամաց կամաց մարդցին:

— Էւնչեհնչ-յ... — լսից ինչ-որ մեկի հաղթական ձայնը:
— Վերցացակ! Արանց մեղքը քո վիզը, աստված, ամիր մարդ արա-
րածին զու ես ստեղծել, — ձեռքբռը երկինք կարկանդի, ասաց պապս:
Գյուղը խաղաղվեց:

* * *

Արդորք կանչեց:
Կովը բառաշեց:
Դպրոցի զանգը հնչեց,

Արեգակը ծիկրակեց Կոնցիսուլալի ետևից:
Այժմ մէկաց:
Ոլխարը մայեց:
Կատոն մլամից:
Հարց կէկաց:

Բայց առավոտը առավտի նման չէր: Ինչ-որ բան էր պահասում
գյուղից: Իսկ երբ Ասլանը ցաքատը զոտկատեղից կախ անցնում էր
ողողամիջի ճահապարհով, բայց կողքին շուն չէր ցատկուում՝ զացի,
որ զոտից աերտմանից մասը, նրա միսն ու արյունը շուն է եղել, սո-
վորական բակապահ շունը:

1943 թվականի օգոստոս ամսի 24-ի արևածագը իմ զույն առանց
շնչի դիմավորից:

Այդ առավոտը մեր շունքը մսուրից զուրս չեկափ, ո՞չ հաշաց, ո՞չ էլ
որեւ առ կերափ: Երբ զարցից վերաբաժա՞ ահսան աշերքը կիսախռով
պատիկի էր պալիս ոտքերի տակ. ասես սատկած լիներ, փոր համա-
տափ, հաղին նիտակի վերովար էր անում, և միայն այդ էր վկայում,
որ կենդանի էր:

— Ի՞նչ բան է, — Հարցրից պապիս:

— Անոս գիշերա փիտն է ապրում, համա զու դարդ մի անի,
շուն է, կմոռնու, — պատախանեց ու շոյեց շան զուխը:

Ծովալ շշորմից:

Միախռուսագործ Բաղրիան երեկոյան նորից հայտնվեց մեր ցան-
կապտի ուսին տակ: Զարցմուն էր, որ հարբած էր:

— Բարիբիկուն, Աղթիրիոն, — ողջունեց պապիս:

— Աստծու բարին, Բաղրիա, — պատախանեց պապս, բայց շպի-
տես ինչու, բակ շշապիրից:

— Սպիրիոն, — փորք-ինչ տատանվելով, սկսեց Բաղրիան, — ժո-
ղովուրող բողոքում է, թէ՝ Սպիրիոնի հայտիցի երեկ հրացանի ձայն
շի լսվելու...

— Խոկ ինչի՞ պիտի լսվեր, Բաղրիա, երեկ Կազա՞նդ էր, կոփ՞ն էր
վերքացի, թէ՞ իմ աղու Արանն է պատերազմից եկել:

— Եան պատճառով զեղացոնց մի հակառակի, Սպիրիոն, սպանի
էր շանը: Ինչ է, քոնք մերից լավն է, թէ՞ մենակ զու սիրու ունես:

— Զէ՛, Բաղրիա, ո՞նց թէ, ես մենանմ ու զագախս վրա շոյն
հաշաց, շմել կարող, զա լինելու բան չի:

— Սպիրիոն, որ զա ցոփացակ ու մեր երեխանցը կծեց՝ տուն ու
տեղը նավիթի կտամ ու քեզ էլ մեջը կիսորովեմ, — սպանաց Բաղրիան
ու զիգզակելով հնացագի:

թենի մութ էր, բայց ևս նկատեցի՝ ինչպես սփրթնեց պապաս:

— Բարդիա՝, Հանիքարծ կանչեց նաւ:

Բարդիան շրջվեց:

— Բարդիա, այ լակու, ինչիքի արի, ինձ մեղքի տակ զցել շտաս,

թե չէ էխտացած ոսկորներու տանը մոխիրներու վրա կատարածման...

Զգումն մելոյան մեջ բարցած Բարդիան այդ պահին ինչ էր մտածում, բայց ևս, որ պապին խոռոչիք զինը լավ գիտեի, Բարդիայի տեղը լինի՞ այդ գիշեր աւը լիք կացնի:

Կեսպիշերին մեր բակի անկյունից հրացանի երկու կրակոց լըս-վեց ծրբորոց կրակոցի հետ նաև շան աղիողորմ կաղանձ հասավ տիկանին Սրբատառաս ցատկեցի տեղիցս, հրացանը վերցրի ու գուրս թռու ինչ-որ մեկի երսինվայր պանկել էր թիֆերի մեր Մեր շոնը ցան-կապատի տակ ընկած՝ հավիճ լսելի վնասուում էր: Անձիշապին քրիշեցի ու ներս տարաս Պապս ճարագր վանել ու ոտարորին նստել էր բուխարու մոտ փոած այժմուու դրս: Մոնթագնակերու բրբերէ էին շան համեր սուբք: Պապս նախ վերը սպիրտով մաքրեց, հնուու վրան ճիխախոտի փոշի ցանեց, ամուր կապեց ու տասց:

— Բան լկու, ոսկորը վնասաված չի:

Հետո այնպիսն նայը շանը, ասես ինչ-որ բան էր ուզում հարցնել Շուն էլ աշնպիս նայեց պապիս, ասես ինչ-որ բան էր ուզում հայտնել Երկար ժամանակ ալզպիս նայում էին մեկնենկու:

— Ո՞վ էր, — հարցրեց պապս:

— Զգիտեմ, — պատասխանեցի:

— Մա զիտի, բայց ո՞նց խոսի, — շան արցունքները սրբելով, առաց պապս:

* * *

Առավոտյան խնդրեց, որ իրեն պատշգամբ տանեմ: Շունը կաղա-լով հնատեց պապիս ու պառկեց նրա սուբքի տակ:

Մեր տան զիրը բավական բարձր էր: Պապս այնպիսն էր նալում գուղին, ասես այս կողմերուու առաջին անգամ էր լինու: Նայեց, նա-յեց, հնուու շրջվեց ու ղողղուու մայնիու տասց:

— Ժիշտ են, բայտ, շան պատճառուու շպիտի հակառակի զեկա-ցոնց... Վեր կաց, հրացանը վերցրու, թոկը կապի զզից ու... Մենակ էնիքն կանես, որ ոչ տեսնեմ, ոչ էլ լսեմ: Գյուղից հնուու տար...

— Ի՞նչ անեմ հնուու, որ զյուղից հնուու տանեմ, — հրացրի ես ու

զպացի, որ ուսնկերու զողացին, ծնուս կափկափեց, ասես ներբերն շըր-թունք պոկլեց ընկապի:

— Ինչ-որ զեղացիթ արին, էն չէ դու պիտի անես, — նայեց ալբ-րիս մէջ:

Վեր կացա, հրացանը զցեցի ուսս, շան վիզը պարանով կապեցի ու բաշչեցի: Համառուց, չեկապի:

— Արի, Զաղուո, — ասացի ու նորից պարանը քաշեցի:

Շունը ոտքից զիմ տվեց ու պաղատալից նայեց պասիս:

— Գնա, Զաղուո, զնա՞ր, — հորդորեց պապս ու արցունքներից լճա-ցած աշերը ժամանեց ձեռքերուու:

Շունը լուռումունց հնատեց ինձ:

Գյուղն անցանք Կենարոնական ճանապարհոց թեքվեցինք, մտանք մի կածնի ու իշանք զեպի գետը:

Շունը կաղալով զալիս էր իմ ետեկց, բայց բոլորովին ինձ չիր նայում: Մոտեցանք գետին: Պարան արձակեցի ու նստեց թշուկը մի մէծ զպարի վրա: Ալուամանակ այզպսն մնացի: Սառոր բաժինները չեղեցի նման թափանուու էր մմ զմեմթից: Միրսա ամասն էր բարախում, ասս ուզում էր կրծքավանդական ննջել ու գուրս թշուկը երբ գորբ-ինի հան-գարպարներ հրացանը իշեցրի ուսիցիս: Շունը միայն այդ ժամանակ գու-րիլը բարձրացրի և բարի, տիրու հայացը հառուց ինձ: Ես շիարուոցա-նրան ուզիդ նայեմ: Հրացանի փողերը ծագելով, պարիունները հանեցի ու ջուրը նետեցի: Ասես հսկայական ճանրություն ընկալի իմ ուսերից՝ այնպիս ուզզվեցի ու ազատ շոնէ քաշեցի: Շունը հաստատուն բայե-րով մոտեցավ ինձ ու ձեռքերս լիզեցի շանկարծ ստեղծ ցանկից ու նետեցի զիմ մի: Սուզիցի, զուիսու հանեց, զամնու մոտեցավ ափին, դուրս ենակ, ցատկանցի, ի վերը ուսասապա թալալցի ավաղների վրա: Թեև նրա բացված վերբոց արյուն էր ծորում, ինչ խելացի աշ-քերից արցունքներ էին հոսում, բայց ինչով ասեք կերպեմ, այդ բո-պին շունը ժպտում էր:

— Գնա, Զաղուո, բայց զյուղեպուզ շթափառնա: Կալաշի եղերով վեր բարձրացրի: Դու վասն ես, ճամփերին ոչ մեկի վրա շնարձակինս, շըմանս, ով էլ հանդիպի անցն չափը ուրիշ, ինձա այզպսն է պետք, թե չէ կկարծեն ցոփացած ու ու կապաններ թք: Գնա, Զաղուո, ոչ տեսնում ես հետազոտը չէ մեր զյուղու մնալ: Գնա՞ ու այլս ես կապի ևսեցի՞ ինչ ասաց պապը: Ենան պատճառով զեղացոնց հակառակի չի կարեի՞: Ճիշտ որ չի կարեի: Բայց ես պապի կարգագործթյունը չիմ կատարում, միան թե զու զյուղ շվերապանաս, շանս էդ բանը, կարու է իսկապիս ցոփացած ես, մարգկանց մեղքի տակ շընկնես: Դի զնա՞ր, Զաղուո շան,

գեան...— Այժմ դժվարանում եմ ասել, շունը հասկանո՞ւմ էր թի ոչ, բայց երբ զեր կացա ու քայլերս ուղղեցի զեպի տուն, նա շնչառեց ինձ:

— Ի՞նչ արի՞ս, — տուն հասնելու պես ջացրցից պատուի:

Սպոտն չանեցի: Հրացանը ուսիս իշեցրի ու մեկնեցի: Պատուի փերցից, փակաղակը հանեց ու լույսի տակ ստուգեց փողերը:

— Թի մշտ էզես ես գարվելու, տղաս, կյանուու դժվարության. ների շատ հանգիպես, — ասաց ու հրացանը զերադարձը ինձ:

* * *

Դրանից մի շաբաթ հետո, զիշերը, հենց գոմի մեջ շախկալը խըժ- ուց էրվիմի Սիրամանի այժմին:

Երրորդ օրը ազգեստ մի ուրիշի հավաքնից երկու վառեկ թոցրեց:

Տանը որ անց Աևան Թագերթիանի տասկթանց կարաս լրիվ գա- տարկեցին:

Մի հրաշալի օր հակոսա Բերձենիցիւու կոմը մեր բակում շրու ժատաշ պատվաստ կերավ:

Ամսավ մերշին գյուղից անհետ կորան նինա Զնելաձեի կթան կովն ու Սիմիտո Մաթիթաշվիլու արշաբը:

Մի զիշեր ութ փութ եղիպատցորենի հատիկ տարան Կիրիկ թիթ- մերայի ամբարից:

Ի զերը մարդկանց համբերությունը հատավ, սկսեցին ակնարկել, կասկածել, անիծել, չափարներից բրեր հանել, չեր ու մեր հայույել իրար:

Խառնվեցին ու վշտացան գյուղացիները:

* * *

Հոկտեմբերի 15-ին այնպիսի անձնելու աեզաց, որ հեղեղ Գուրու- զուուի շրակարիք բայր ջրադաշները քշեց Առափա գետը թափեց:

Հոկտեմբերի 16-ին պապոնց շալակս տվեց և ուղարկեց Գո- րաբերեռուու Հրաշըռով փրկված ջրադաշը:

Կեսպիշերին իմ սիմենգը վերշացավ: Ալյուրը լցրի պարկի մեջ և այն է ուղում էր տուն գնալ, երբ խնցի Կիրիկ Մամալաձեն բացեց ջրադաշի դուռն ու իր աղունը զրեց կշեռիք վրա:

— Բարիաշըռում, թեռփանեն, — սղջունեց ջրադաշնին,

Ինձ լճանաւեցի:

— Զեր տղան ո՞նց է, բատոնո, — հարցրի ես:

— Ի՞նչ տղա:

— Էն որ ցոփացած շունը կծել էր:

— Ասա՞ շունը ցոփացած լէր, — կշեռիք լծակը ուղղելով, պատա- խանեց Կիրիկին:

— Ի՞նչ եք ասում, բատոնն Կիրիկին:

— Ի՞նչ ասացի, ա՛չ տղա, որ զարմացար: Շունը ցոփացած չէր, — կրկնեց Կիրիկին ու շարունակեց իր գործու:

— Ասոված խոռվ կենա գլխիդ, Կիրիկ Մամալաձե, — բացական- չեցի ես ու ծալապատիկ նստեցի պարկիս վրա:

— Ո՞ւմն է, թեռփանեն, էս բոի շան լակոտը, — ջրադաշպանին դի- մեց զարմացած Կիրիկին:

— Ո՞ւմ տղան ես, արա՞՝, — ինձ զարմաց ջրադաշպանի:

— Ու մեկինը, — պատասխանեցի ու ջրադաշից զորս եկա:

Հոկտեմբերի 17-ի գիշեցը մտածեցի լուսացրի, ջրադաշուն կա- տարվածք հայտնի՞ն պատկի լուսաբացին որոշեցի՞ն ու

Հոկտեմբերի 18-ին պահ անկողնուց լկորողացավ զեր կենաւու:

Հոկտեմբերի 20-ին լթողից զնամ զպրոց:

Հոկտեմբերի 25-ին աշ ուրիք ու ձեռքը ունեցին:

Հոկտեմբերի 27-ին կանչեց ու սնուուի բանալին հանձնեց ինձ:

Հոկտեմբերի 28-ին պահանջնեց՝ նստեն կողքին ու լսեմ:

Ալյուրին մեջ նայելով սկսեց:

— Էս աշխարհում ամեն ինչ սկիբը ու վեր ունի, բալա, ևս էսոր կամ գալը չկամ: Քամրախան է նաև, ով սանդարձնեմ է գեում, որ ասեմ մեռնելուց շնչ վախենում՝ ուսու կինի, վախենում եմ ու բեղանից էլ շնչ թաքցնում... Բայց ուս շախիտ վախենաս, որդի... Եթե զառաք աշ- խարհ եմ գնում, վախն էլ զատարք բան է, որովհետ զատարկության մեջ ուինչ չկա: Թե որ մեռնելը ինչ-որ բանի վախեկերպկի է նշանա- կում, առավել ևս վախենալու պատճառ լուններ, բանից ես նորից էս աշխարհն եմ գուու եմ մի բորչ բանի տեսք բառած, ասենք ծառ զարձած, խոտ, ծիս կամ շուն, ովք վախե... Խմացած լինես, թե եկա թեք մուտ եմ զալու, բռք մենակ շնչ թողնի եվ եթե ուս որիք բանից շերտություն, որախություն կամ գորովանը զպացիր, բարից էլ որ զամա, իմացած եղիք՝ էղ բարը քո պատի է... Զգախես, շմածես, թե մենակ ես: Էս օչախից չեռանաս, բալա, ծուխը ծիսացրու Կրակով, մի կտոր հացով ու մի բաժակ զինով կղիմալորես հորդ: Ով էս աշ-

խարհից գնացել է, մի շաբաթվա մեջ բոլորին տեսա երազում է Հորդ շիմ տեսել, ուրիմն ողջ է էս տան պատիվը գնանովք շտաս, գույմանի սրտավը լանես, անպայման կդա հերդի թե որ էս տարի չեկավ, և կող տարի կդաս Պատերազմն էլ վերջ ունի: Մարդ արարածը սկսում է պատերազմը, մարդն էլ պիտի վերցանի: Պատերազմը մարդուն չի կարող վերցանել Թի հմիմ գնա ու շատ, շատ փայտ թիր:

Այդ գիշեր մի վայրկյան անգամ աշը չկացրի: Պատս լուս էր: Անթարթ նայում էր բուժառու կրկի բոցերին, իսկ շրթնափուսերում հազվի նկատելի ճպիք էր խաղում:

Հոկտեմբերի 29-ին սրտի աշխատանքը համարյա կանգ առավ, շընչառությունն անսակի ծանրացավ: Խողքեց նստեցնել անկողնում: Նըստեցրի, բարձերը զրի թիկունիքն ու կողդերին:

— Գալիս է, գալիս է ողորմածը, համա շատ դանդաղ է գալիս, — ինքն իրեն խոսեց պատս:

Հոկտեմբերի 30-ին կանչեց ու կրկին զգուշացրեց.

— Պատրասի կաց, բալա, պատրաստ կաց, չլախես. էպուց ուսուցը սրբությանի ծանրացավ: Անեն ինչ իր օրենքն ունի, էղ օրենքներով էլ հարեվանները կթագեն ինչ: Զավահաս Մենակ մի բանի համար է սրբությանը, մեր տանը գոնի մի կիկ չկա, որ վրես սուզ անի:

Նոյեմբերի 1-ի գիշերով կեսին պատս անկողնուց վեր կացավ ու կանցնեց սենյակի կենարունաւ:

— Որպի՞՛, Գոգիտա՞՛, տեսա, — գումեց վշտահար ու դառնահեծ, — Ի՞նչ տեսար, պապի, ո՞մ տեսար, — հարցրի ես ու մինչ վեր կենայի, պապս հնավեց աթոռին, հետո դանդաղ սահեց ու երեսներ վայր հաստակին:

— Պապի՞՛ի, — աղիոնորմ կանչեցի ես:

Իմաստուն մարդ էր պապս և եղավ այնպես, ինչպես ինքն էր ուզում: Ես շըմանցաւ: Հազնեցի, տան բոլոր գաներն ու պատուհանները լայն բացեցի ու պատշաճմ եւա:

Բացդում էր նոյեմբերի 2-ի առավոտը: Երկինքը հայելու նման սամ էր, փալուն ու նագույն: Նա ճշմարտասեր ու արգար զատապորի նման ուղղ մեր բակին էր նայում: Իչ ներքն ու ստարորիկ կանքնեցի ցողասիյու խոտերի մեջ: Մարմնով պազ սարսաւ անցավ: Չքաղանձած ված խոտերի ցողունները ժփում էին արտօմ: Չգիտեմ ինչ արտօմ, թիմ թիւմ էր, թի նրանք բոլորն էլ տեղյակ էին կատարվածն և ալդ պահին իմ մասին էին խոսում: Մոռեցա տանձնուն, ժառից ընկած պատուզը վերցրի, փեշին ծալրով սրբեցի ու կծեցի: Կծեցի ու միայն ալդ ժամանակ

զգացի, որ բերանս անսակի լորացել է: Ցանկապատի գուրը կրնկի վլաքացի, մտա կածան ու մոտեցա հարևանի բակին:

— Մարգալիտա՞՛, — կանչեցի ես: Տեսնելով ոչ ոք չի արձագանքում, ձայնս բարձրացրի: Այլ ամենը կատարում էի բավական հանգիստ և առանց խոնավի ծրիորոր կանչից հետո ըուրը ճուղին ու արագակը բացից ու արագակը բացից, ու Մարգալիտան պատշաճմ եւալի:

— Էղ ո՞վ է, — քնառ ձախովդ հարցրեց նա:

— Ես եմ, Գոգիտա՞՛:

— Ի՞նչ է պատահել, Գոգիտա, էս գիշերվա կեսին ինչի՞ ես վեր կացել:

— Ներքե արի, հետդ գործ ունեմ:

— Հարցա՞ծ ես, Գոգիտա:

— Պատս մեռավ, Մարգալիտա, Հո գիտես՝ սուզ անող շունենք, ինքում եմ, արի սուզ արա:

— Գժվէ՞՛ ես, Գոգիտա:

— Մի մերժի, Մարգալիտա, բրոջ պես, արի սուզ արա:

Մարգալիտան ստարորիկ իշավ ու հետեւց ինձ, Մեր բակին մոտենալիք թույլ ավի առաջ անցնի: Անզուզը բարձրացավ, շրջկց ու ետ նայեց: Գոնաւս էր:

— Մի վախենա, — ոգնուրցի ու նստեցի պատշաճմ դիմացի թաց խոտի վրա:

Մարգալիտան բարձրացավ պատշաճմ, կանգնեց ճաղալոր բազրիքի մոտ, երեսը դարձրեց գյուղին ու արձակեց մազերը...

* * *

Պապիս հուղարկավորման օրը՝ 1943 թվականի նոյեմբերի 4-ը, կիրակի էր:

Կեսօրին մոտ ժողովուրդն սկսեց հավաքվելի Գալիս էին խումբ-խումբ, բարեկամներով, սամիկ-սահանձերով, կամ էլ ըստ թաղերի: Յորքարանը լուր խորհու գալիս էին անազաշենիքի պասկ բռնած երկու երեխան և մի հնարակ ձայնարկու կին: Հարևան կանայի, որ իրենց վրա էին վերցրել թարման արարողության հետ կապած վրուր հողսերը, պապիս դիմ թողած ինձ էին ողում:

— Դժբա՞խ Գոգիտա՞՛, վայ Գոգիտա ջա՞ն, վա՞յ, չուրն եկե՞լ տարբէ ի քեզ...

Աև շորը թես կանգնել էի դուն շեմին և սեղմում էի ցալակցող-

Ների ինձ մեկնած ձեռքերը: Ոչ մի կաթիլ արցունք, ոչ մի բնրան հոգոց կամ թառանչ:

— Լացի, Գողիտա ջան, լացի, թող սիրող թեթևանա, — խնդրում էր Մարգարիտան:

Ես զիսով արի՝ կրացեմ, կլացեմ...

Դուռն ու կուրքը, բակն ու պաշտամբը լիբն էին սպացող մարդկանցով: Ազգկույզ էին, զիճում, զատողովիուններ անում: Երբեմն էլ զապահ ծիծակի ձայներ էին լսում: Հանկարծ բակը երերաց, բոլորը խաննեցին, հետո գերեզմանային լուսիյուն տիրեց, և բազմությունը կիսելով, մի նեղ ճամփա բացեց լայն բացփած զուից բակ մտավ կոծոծներով ծածկած, կավացենի մեջ թաթախաված, նիհար, ուժասպառ, ականչերը կախ ու զիսիկոր մեր Զավլուն: Որեւէ մեկի վրա առանց ուշագրություն դարձնելու, ճեղքած բազմության միջոց եկավ, բարձրացավ պաշտպառ, անցագ ճաշասենյակը, որտեղ պատիս զիակն էր, մտավ պատիս ննջարանը, ստուգեց, տեսավ անկողինը զատարք էր, նորից ճաշասենյակ եկավ: Մոտեցած զագալին, առցի թաթերով հնանց թափտին, վիզը ձգց ու նայեց պատիս: Գերեցիք, կոփիք հանձնավ, զթառատ ու ճերմականը պապավ անհոսով պատկել էր փորրին նեղ մահճանում: Ծունե առամանակ նայեց նրան, հիսոյ շրջփեց, մոտեցավ ինձ ու պառկեց ուրերիս տակ:

— Փառք շատ, ասափած, — բացականչեց իմ թիկունքում կանգնածներից մեկը:

Ես շիրորդաց զսպել ինձ. զեմքս առա ափերիս մեջ ու բարձրածան հեկեկացի:

Մոտավորապես ժամը հնագին մի հրաշր էլ կատարից:

Միախոտացրծ Բադրիս մտավ ներս և սուքերիս տակ պատկած շանր նկատելով, գույնը զցեց, բայց, ալդուանզերձ, իրեն չկորցրեց, գեմքին ցափակցական արտահայտություն տվեց ու մոտեցավ ինձ: Ճիշտ ալգ պահն շունը վեր կացավ: Մազերը բիզ-բիզ կանգնեցին, պոլը նենորքն ձգեց, ատամները պապպացրեց ու սարսափելի զոմաց: Բադրիս ընկրկեց: Ծունը մի քայլ արեց զեպի հաւ:

— Կանգնի՛, այ շուն՝ բացականչեց սփրինած Բադրիսն:

Ծունը ազնի նման պրկիլ կանգնել էր:

— Թող էս պատփակն մարդու վրա սուզ անեմ, այ շուն, — անքան ձպտաց Բագրիսն:

Մի քայլ ևս առաջանալով, շունը պեսի կատաղի զոմաց:

— Ես քոքը կտրածին մի բան հասկացրու, այ տղա, — ինձ զիմեց արարափոշան Բադրիսն:

«Սա գիտի ով կրակեց, բայց ո՞նց խոսի», — պապիս ասածը կալդակի պես շանթեց զիխս մեջ:

— Հեռացի՛ր էստեղից, Բադրիս, — ասացի ես:

Ճիշտից և այն, որ պապա զատարկ հրացանը վերադարձնելով ինձ ասաց. «Թի միշտ էստեղ էստեղը նա վարկելու, բայտ, շատ ոժվարությունների կանգնեցն էր կրանքում»:

— Հեռացի՛ր էստեղից, Բադրիս, — կրկնեցի ես:

Բադրիսն առառություն դուրս գնաց:

* * *

Առավոտ կանուխ աղմուկից արթիացա ու անկողնաշորով էլ զուրս թռաւ:

— Այ տղա, Գողիտա, բանի էս անուերին, բիշ է մնում պատառապատառ անի ինձ, — կանչեց աթոռները տանելու եկած ճարեահու:

Հայացք պատեցրի գյուղի վրայով, Տանիբիներից սպիտակ կոճկեզի նման ծուխ էր բարձրանում:

Արդրոնները կանչում էին:

Կողինը բառաշուում էին:

Այծերը մկնում էին:

Ոչսարները ճայում էին:

Համիլը կիշում էին:

Կոնցիսուլայի թիկունը շաղափում էր ժպտերես արեգակը...

Հանկարծ մարմինս չերմացավ, ու ես զանգի մեղմանուշ զողանչ լսեցի:

Եմ բակում շուն էր հաշում:

«ԱՍՏԱԼԱՇ, ԽՆՁԻՇ ՀԱՄԱՐԻՇ»

Քենի Գեորգը հսնկարծակի մեռավ: Աթողից վեր կացավ, ձախ ձեռքը տարապ քումքին ու նվազուն ձախով ասաց:

— Միտո՞, որդի, ոնց որ վերացավ ամեն ինչ... — հետո կրկին նստեց, ապշահար ու լայն բացփած ալքերը հառեց երկինք, ապա ափելացրեց հայերն: «Աստա՞ծ, ինչի՞ համար...ու ձերականիք գումար ժաներոքն ընկավ շախմատի տախտակին... իմ սև թագուհին հազիվ պակեցին նրա կուցումած ձեռքից:

* Բնագրում վերեակիրը հայերն է՝ վրացատառ: